

Dospiva, David

Cisterciácký duktus v listinách na konci 13. století

Studia historica Brunensia. 2012, vol. 59, iss. 1-2, pp. [3]-19

ISBN 978-80-210-6467-6

ISSN 1803-7429 (print); ISSN 2336-4513 (online)

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/128966>

Access Date: 16. 02. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

DAVID DOSPIVA

CISTERCIÁCKÝ DUKTUS V LISTINÁCH NA KONCI 13. STOLETÍ

Abstract:

This contribution deals with the Cistercian type face weight in documents of the end 13th century and searches elemental characteristic of this special script. Important role in the formation of Cistercian type face weight played primarily papal office, Liege special script and aesthetics of the Cistercian scribes.

Key words:

Cistercian writing, type face weight, documents, scribe, gothic, letter, italics, minuscule

Cisterciácký duktus. Tento termín se v odborné literatuře objevuje již více než osmdesát let, převážně však v rámci kodexové problematiky. Za všechny lze uvést Joachima Kirchnera,¹ který se jako jeden z prvních zmiňuje o zvláštní úpravě rukopisů vytvořených v cisterciáckých klášteřích. Zaměřuje se především na výzdobu iniciál a poukazuje na preferenci tří základních barev (červená, modrá, zelená).² Dále zdůrazňuje, že tyto iniciály jsou zdobeny „mit den zierlichen Randschnörkeln“. Z něj vychází František Muzika,³ který pouze reprodukuje Kirchnerova tvrzení a nepřináší tak nic nového. Také Jacques Stiennon⁴ ve svém pojednání o lutyšském

¹ Croust, Ernst – Kirchner, Joachim: *Die Gotischen Schriftarten*. Leipzig 1928, s. 11–12.

² Tamtéž; o tom více Glorieux – De Gand, Thérèse: *Manuscrits cisterciens de la Bibliothèque royale de Belgique*. Bruxelles 1990, s. 9.

³ Muzika, František: *Krásné písmo ve vývoji latinky*. I. Praha – Litomyšl 2005, s. 301–302.

⁴ Stiennon, Jacques: *L'écriture diplomatique dans le diocèse de Liège du XIe au milieu du XIIIe siècle*. Paris 1960, s. 323–331.

duktu⁵ věnuje v jedné kapitole krátkou pozornost cisterciáckému písmu. Podrobný rozbor cisterciáckých rukopisů uložených v Královské knihovně Alberta I. v Belgii podává Thérèse Glorieux – De Gand.⁶ Nejnověji se tímto tématem zabývala Andrea Fleischer,⁷ která jako jedna z mála provedla hlubší exkurz do cisterciáckého kodexového písma. Cisterciáckou problematikou ve středoevropském kontextu se dále zabývali Dariusz Tabor⁸ či Nataša Golob.⁹ Za zmínku také stojí dílo Nigela F. Palmera,¹⁰ který se snaží rekonstruovat historii knihovny cisterciáckého kláštera v Eberbachu či katalog Hanse Thurna.¹¹ Soupis a vyobrazení listin a rukopisů nejen cisterciáckých klášterů jsou velmi dobře zpracovány v rozsáhlém díle Antona Chrousta.¹²

Co si však představit pod výše uvedeným spojením v oblasti listinné produkce, obzvláště pak na našem území? Dodnes neexistovala systematictější vědecká studie, která by řešila tento problémem v diplomatickém materiálu. V literatuře se hovoří o „cisterciáckém duktu“, ale tento termín není blíže specifikován. Za všechny je možno uvést Jindřicha Šebánka a Sášu Duškovou.¹³ Na ně později odkazuje Dalibor Havel,¹⁴ který v tomto směru poukazuje na čtyři cisterciácká skriptoria, jejichž hlavní představitelé podrobuje krátké analýze. Jelikož nebyla nikým tato otázka stále vyřešena,

⁵ S c h u b e r t , Hans: *Eine Lütticher Schriftprovinz nachgewiesen an Urkunden des elften und zwölften Jahrhunderts. Inaugural-Disertation.* Marburg 1908.

⁶ Viz pozn. 2.

⁷ F l e i s c h e r Andrea: *Ziesterzienserabt und Skriptorium. Salem unter Eberhard I. von Rohrdorf (1191–1240).* In: *Imagines medii aevi. Interdisziplinäre Beiträge zur Mittelalterforschung.* Bd. 19. Eds. H. Brunner; E. Hösch; R. Sprandel; D. Willoweit. Wiesbaden 2004.

⁸ T a b o r , Dariusz: *Iluminacje Cysterskich Kodeksów Śląskich XIII wieku.* Kraków 2004.

⁹ G o l o b , Nataša: *Stiški rokopisi iz 12. stoletja. Codices Sitticensis saeculi XII.* Ljubljana 2004.

¹⁰ P a l m e r , Nigel, F.: *Zisterzienser und ihre Bücher. Die mittelalterliche Bibliotheksgeschichte von Kloster Eberbach im Rheingau unter besondere Berücksichtigung der in Oxford und London aufbewahrten Handschriften.* Regensburg 1998.

¹¹ T h u r n , Hans: *Die Handschriften der Zisterzienserabtei Ebrach.* Wiesbaden 1970.

¹² C h r o u s t , Anton: *Monumenta palaeographica. Denkmäler der Schreibkunst des Mittelalters.* München 1914.

¹³ Š e b á n e k , Jindřich, – D u š k o v á , Sáša: *Česká listina doby přemyslovské. Sborník archivních prací 6/1, 1956, s. 166. Dále SAP.*

¹⁴ H a v e l , Dalibor: *Listinné písmo v českých zemích na přelomu 13. a 14. století.* Brno 2008, s. 93–94.

rozhodl jsem se důkladně analyzovat onen prozatím nedefinovaný termín *cisterciácký duktus* ve své bakalářské¹⁵ a magisterské¹⁶ práci.

Primárním cílem této krátké statě je uvedení čtenáře do problematiky cisterciáckého listinného písma na přelomu 13. a 14. století, představení grafických charakteristik cisterciáckého duktus s jejich následnou specifikací. Výsledky jsou podloženy výzkumem provedeným na listinách sedmi cisterciáckých klášterů, z nichž se dva nachází v Rakousku (Heiligenkreuz a Wilhering), dva v Čechách (Plasy a Vyšší Brod) a tři na Moravě (Velehrad a jeho dva dceřiné ženské kláštery Oslavany a Tišnov).

Než však přistoupím k vlastnímu jádru práce, je nutné si v krátkosti nastínit situaci, která panovala v diplomatickém materiálu ve 13. století. Bohužel se nelze opřít o systematickou vědeckou studii, která by zmapovala genezi gotické kurzivy na našem území. Z dílčích studií¹⁷ však vyplývá následující situace:

Písmo první poloviny sledovaného období stále stojí pod vlivem karolinské respektive diplomatické minuskuly. První z nich je zastoupena v listině pražského biskupa Daniela II. z roku 1209,¹⁸ který dává plaskému klášteru statky pražského kostela v Jinonicích, Košířích a Štěhovicích za statky v Motole a Račeticích. Karolinskou minuskulu, která se spíše prosazovala v oblasti kodexového písma, zde reprezentuje zejména minuskulní „d“ a typické zkrácení „et“ . Užívání knižní varianty písma bylo spojeno zejména s kláštery, které více tíhly ke kodexovému písmu. Vyhotovování listin pro ně bylo pouze marginální záležitostí. Klášterní skriptoria se specializovala především na tvorbu finančně a časově náročných rukopisů.¹⁹ Názorný do-

¹⁵ D o s p i v a , David: *Cisterciácký duktus v listinách klášterů Heligenkreuz a Velehrad (1270–1295)*. Netištěná diplomová práce, Brno 2009.

¹⁶ T ý ž : *Cisterciácký duktus v listinách klášterů Wilhering, Vyšší Brod, Plasy, Oslavany a Tišnov (1270–1313)*. Netištěná diplomová práce, Brno 2011.

¹⁷ P á t k o v á , Hana: *Česká středověká paleografie*. Praha 2008, s. 95–134; Muzika, F.: *Krásné písmo I*, s. 435–441; Pražák, Jiří: *Latinské písmo v českých zemích od 11. do 16. století*. Přílohy k Archivnímu časopisu 20–27, 1970–1977; více o počátcích gotické kurzivy, avšak na německém území H e i n e m e y e r , Walter: *Studien zur Geschichte der gotischen Urkundenschrift*. Köln – Graz 1962; S c h n e i d e r , Karin: *Paläographie und Handschriftenkunde für Germanisten*. Tübingen 1999. O nomenklatuře listinného písma nejnověji pojednává: Š e d i v ý , Juraj: *Mittelalterliche Schriftkultur im Pressburger Kollegiatkapitel*. Bratislava 2007.

¹⁸ Národní archiv (= NA) Praha, Archivy zrušených klášterů za Josefa II. (= AZK), i. č. 591; *Codex diplomaticus et epistolaris regni Bohemiae*. II. Ed. G. Friedrich. Prae 1912, s. 78–79, č. 85.

¹⁹ B o h a t c o v á , Mirjam a kol.: *Česká kniha v proměnách staletí*. Praha 1990; Š p i n a r , Jindřich: *Vývoj knihovny cisterciáckého kláštera Zlatá Koruna a pokus o její rekonstrukci*. Netištěná diplomová práce, Zlatá Koruna 1993; F r i e d l ,

klad vlivu diplomatické minuskuly podávají ukázky listin českých králů Přemysla Otakara I. a Václava I. Přemysl Otakar I. ve své listině z roku 1229²⁰ prodává plaskému klášteru ves Všehrdy a jeho syn Václav I. uděluje v listině z 5. května 1238²¹ plaskému klášteru statek Žihle a ves Kožlany. Morfologický základ karoliny jednotlivých liter je zřejmý na první pohled, k tomu lze ještě připojit předimenzovanost dříků ukončených zdobnými smyčkami v kontrastu s velmi malými grafémy, a dekorativní ztvárnění zkracovacích znamének. Přemyslova listina navíc stále zachovává mostovitou ligaturu „st“ a výše uvedené zkrácení „et“. U listiny Václava I. se již vedle tironského „et“²² vyskytují nově se prosazující kurzívní prvky. Hlavním nositelem těchto rysů je pak unciální „d“, jehož dřík je lámán či ohýbán vlevo. Fakultativně se zde objevuje vedle minuskulního „a“ i kurzívní jednobříškové „a“. Nejedná se však o nejstarší doklady kurzívnosti v diplomatickém materiálu. Již v době vlády českého krále Přemysla Otakara I. pronikají do listinného písma královské kanceláře první stopy kurzívních tendencí. Takovým příkladem je jeho listina ze srpna roku 1217,²³ ve které reaguje na list papeže Honorio III. z 22. června 1217²⁴ a slibuje podřídit se jeho napomenutí. Vedle minuskulního „a“ se v textu fakultativně objevuje i zběžnější forma „a“, kurzívního tvaru nabývá rovněž unciální „d“, koncové dotažnice „m“, „n“ se ohýbají vlevo pod řádek, u „f“ a dlouhého „s“ se vyskytují smyčky. Celý text je však stále psán se značnou péčí, nelze tedy hovořit o plně vyvinuté kurzívě, ale spíše jen o gotické diplomatické polo-kurzívě. Jako příklad vyspělé kurzívy může posloužit již diplom Přemysla Otakara I. z roku 1221,²⁵ ve kterém potvrzuje donaci svého bratra Bedřicha pro klášter ve Zwettlu. Kurzívní „a“ je zde zastoupeno ve větší míře než

Antonín: *Illuminované rukopisy vyšebrodské*. České Budějovice 1967; C o h e n – M u s h l i n , Aliza: *A Medieval Scriptorium, Sancta Maria Magdalena de Frankendal*. Wiesbaden 1990; T a b o r , D.: *Illuminacje*. Dále viz G o l o b , N.: *Stiški rokopiši*.

20 NA Praha, AZK, i. č. 598; CDB II, s. 340–341, č. 332.

21 NA Praha, AZK, i. č. 605; CDB III/1, s. 234–235, č. 188.

22 O tironských notách více T a n g l , Michael: *Die tironischen Noten in den Urkunden der Karolinger*. Das Mittelalter in Quellenkunde und Diplomatik 1. Berlin 1966; dále srov. S c h m i t z , Guilelmus: *Comentarii notarum tironianarum*. Leipzig 1893.

23 CDB II, s. 133–135, č. 149; *Acta regum Bohemiae selecta phototypice expressa: codici diplomatici regni Bohemiae appendix (= Acta regum)*. Ed. G. Friedrich. Pragae 1935. tab. 20.

24 CDB II, s. 138–140, č. 143.

25 Zisterzienserstift Zwettl, Urkunden, Sub dato; CDB II, s. 205–206, č. 218; *Acta regum*, tab. 23/3.

v předešlé listině. Vedle obligátního unciálního „d“ s výraznou uzavřenou smyčkou na dřívku se zatím stále ještě nefunkční smyčky objevují i u „f“, dlouhého „s“ či „p“. Celková kompozice písma navíc působí svižnějším dojmem.²⁶

Nejen do královské kanceláře proniká rychlejší duktus. První doklady kurzívních prvků se objevují i u některých církevních hodnostářů, jejichž reprezentantem je listina olomouckého biskupa Roberta z roku 1220,²⁷ v níž uděluje patronátní právo kostela v Přiměticích klášteru premonstrátů v Louce u Znojma. Zde lze hovořit již o plně vyvinuté gotické diplomatické kurzívě. Charakterizují ji drobné a široké litery, především pak kurzívní jednobříškové „a“. U horních i dolních dotažnicových délek se vyskytují funkční smyčky, které bezpochyby představují jeden z nejdůležitějších atributů zběžnějšího duktů. Četnost zkratk zde také není výjimkou. Zběžnější forma gotického písma se zcela jistě prosazovala i ve šlechtických písemnostech. Podle Hany Pátkové²⁸ lze sledovat tento vývoj např. v listině hraběte Jana, který cisterciáckému klášteru v Oseku při jeho opětovném založení daruje ves Nížkov a slibuje odkoupit od svého bratra Přibyslava ves Ždár a darovat ji klášteru. Nejedná se ovšem o listinu z roku 1206, jak se rovněž uvádí v *Codex diplomaticus et epistolaris Moraviae*²⁹ a v *Regesta diplomatica nec non epistolaria Bohemiae et Moraviae*.³⁰ Již Gustav Friedrich opravil Boczkovo špatné časové zařazení a datuje ji do let 1232–1234.³¹ První polovinu 13. století tak charakterizuje značná variabilita. Vedle prvních projevů kurzívního stylu se tu i nadále objevuje diplomatická či karolinská minuskula. V první polovině 13. století tedy existují paralelně vedle sebe jak kaligrafické, tak zběžnější podoby písma.³²

Druhou polovinu století provázejí významné změny, jejichž nejmarkantnější projevy je možno sledovat především v progresivní panovnické kanceláři.³³ Během 50. a 60. let 13. století došlo ke stabilizaci písem, přičemž

²⁶ M u z i k a , F.: *Krásné písmo I.* s. 435–436.

²⁷ Moravský zemský archiv Brno (= MZA), E 57 Premonstráti Louka, sg. F 1; CDB II, s. 191, č. 206.

²⁸ P á t k o v á , H.: *Česká.* s. 105.

²⁹ *Codex diplomaticus et epistolaris Moraviae* (=CDM) II. ed. A. Boczek. Olomucii 1839, s. 37–38, č. 30.

³⁰ *Regesta diplomatica nec non epistolaria Bohemiae et Moraviae* (= RBM) I. ed. K. J. Erben. Pragae 1855, s. 226–227, č. 497.

³¹ Státní oblastní archiv v Litoměřicích, Cisterciáci Osek (1207–1949), i. č. 1; CDB, III/1, č. 100.

³² P á t k o v á , H.: *Česká.* s. 105.

³³ Její charakteristikou se zabýval H a v e l , D.: *Listinné písmo*; P o j s l , Miloslav – Ř e h o l k a , Ivan – S u l i t k o v á , Ludmila: *Panovnická kancelář posled-*

knížní forma zůstala vyhraněna zejména pro oblast kodexů. Dotažnicové délky se v diplomatickém materiálu začínaly krátit a mizely i ozdobné smyčky. Do popředí se stále více dostávala kurzívní složka. Primárním činitelem těchto změn byla, obzvláště v poslední čtvrtině 13. století, notářská škola při Vyšehradské kapitule v Praze,³⁴ z které se rekrutovali kvalifikovaní a erudovaní písaři. Studium na Vyšehradě zajišťovalo ve sledovaném předuniverzitním období společně s katedrální školou u sv. Víta, klášterními či farními školami³⁵ ve městech určitý stupeň vzdělání. Z vyšehradské školy vzešly takové prominentní osobnosti, jakými byly protonotář mistr Jindřich či protonotář mistr Petr Angeli. Podobný vývoj se dá sledovat i u jiných významných institucí českých zemí, kupříkladu pražských či olomouckých biskupů, jejichž personál se také alespoň částečně vzdělával ve vyšehradské škole. Určitou roli zde mohla sehrát i skutečnost, že některé individuality vyhotovovaly listiny jak pro českého panovníka, tak pro přední duchovní osoby Čech a Moravy.

Poněkud pomalejší postup lze spatřit v duktu klášterních skriptorií, kde se do značné míry udržuje i knížní styl písma. Tento do jisté míry konzervatismus plynul z primárního zaměření písařských dílen. Ty se specializovaly především na tvorbu a opisování liturgických knih, které konvent využíval jednak pro svou vnitřní potřebu, ale některé jednotky také mohly být dále prodány, aby si klášter zajistil finanční prostředky či nějaký movitý a nemovitý majetek pro hospodaření a obživu příslušného kléru. I přes eminentní vliv kodexového písma se alespoň částečně do písma diplomatického ma-

nich Přemyslovců Václava II. a Václava III. SAP 24/2, 1974, s. 261–365; E m l e r , Josef: *Die Kanzlei der böhmischen Könige Přemysl Ottokars II. und Wenzels II. und die aus derselben hervorgegangenen Formelbücher.* Abhandlungen der königl. böhm. Gesellschaft der Wissenschaften. VI. Folge. 9. Band. Klasse für Philosophie, Geschichte und Philologie – Nr. 2, Prag 1878.

³⁴ H a v e l , D.: *Listinné písmo*. s. 118–138.

³⁵ O školství více B l á h o v á , Marie: *Klášterní školy ve středověké Praze.* In: Mark Derwich – Anna Pobóg – Lenartowicz. *Klasztor w mieście średniowiecznym i nowożytnym. Materiały z międzynarodowej konferencji naukowej zorganizowanej w Turawie w dniach 6.-8. V 1999 przez Instytut Historii Uniwersytetu Opolskiego i Instytut Historyczny Uniwersytetu Wrocławskiego.* Wrocław – Opole 2000, s. 287–294; T á ž : *Pražské školy předuniverzitního období.* In: Škola a město. *Documenta Pragensia XI*, 1993, s. 26–39; srov. H l a v á č e k , Ivan: *Kláštéry a jejich školství v Čechách v době předhusitské.* In: Mark Derwich – Anna Pobóg – Lenartowicz. *Klasztor w społeczeństwie średniowiecznym i nowożytnym. Materiały z międzynarodowej konferencji naukowej zorganizowanej w Turawie w dniach 8.-11. V 1996 przez Instytut Historii Uniwersytetu Opolskiego i Instytut Historyczny Uniwersytetu Wrocławskiego.* Wrocław – Opole 1996, s. 241–246; viz dále S p u n a r , Pavel: *Školy a antická tradice v přemyslovských Čechách.* In: *Antika a česká kultura.* Ed. L. Varel a kol. Praha 1978, s. 15–32.

teriálu prosazovaly kurzivní tendence. Dílčí roli zde mohla taktéž sehrát i absence těchto písařských dílen v některých kláštorech. Krásné svědectví této zběžnosti lze spatřit u oslavanského písaře,³⁶ kterého Dalibor Havel opatřuje siglou OS2.³⁷ Celkový obraz písma obou listin³⁸ OS2 má svižnější ráz, fakultativně již také dochází ke spojitému psaní několika písmen. Zběžnost dále umocňují kurzivní „a“ i funkční smyčky na dřívku unciálního „d“. Spíše se však v klášterních písemnostech setkáváme s jistým defensivním až misoneistickým postojem vůči infiltraci kurzivních rysů. Hlavními představiteli tohoto konzervativismu jsou benediktinské, premonstrátské a především pak cisterciácké kláštery.³⁹

S jistou dávkou obezřetnosti je tedy možno říci, že se na konci 13. století v listinném písmu již plně prosazuje kurzíva. Nelze ovšem a priori tvrdit, že zaujala výlučné postavení mezi písmi diplomatického materiálu. Stále se v období posledních Přemyslovců setkáváme s gotickou diplomatickou minuskulou a přechodnou gotickou diplomatickou polokurzívou. Tyto formy se uplatňovaly především v klášterních skriptoriích, v jejichž duktu se ještě na přelomu 13. a 14. století objevují některé archaické prvky. Mezi hlavní představitelé těchto dekadentních myšlenek se řadí cisterciácký řád, jehož písmo bylo v mezinárodní odborné literatuře již několikrát analyzováno, především však pouze na poli rukopisném.⁴⁰

Nyní se tedy dostávám k vlastnímu jádru této krátké statě, totiž ke shrnutí základních rysů „cisterciáckého duktu“. Z dosavadního výzkumu opřeneho o kritickou analýzu písma listin šesti cisterciáckých klášterů vyplývá několik signifikantních poznatků. Cisterciácký duktus je především charakterizován, určitým misoneistickým postojem vůči pronikání kurzivních prvků. Současně s tím považují za důležitý činitel typizace cisterciáckého duktu působení knižního stylu na písmo diplomatického materiálu. Dále lze po důkladném kolacionování s papežskými písemnostmi⁴¹ slavnostních

36 Existenci oslavanského skriptoria ve druhé polovině 13. století prokázali Sáša Dušková a Vladimír Vašků v CDB V/4. Ed. S. Dušková – V. Vašků. Pragae 1993, s. 36.

37 CDB VII/5. Ed. D. Havel. Brunae 2011, s. 68; dále H a v e l , D.: *Listinné písmo*. s. 93.

38 MZA Brno, E9 Cisterciácky Brno, sg. P 46; MZA Brno, E6 Benediktini Rajhrad, sg. E g 15.

39 P á t k o v á , H.: *Česká*. s. 123–124.

40 G l o r i e u x – D e G a n d , T.: *Manuscripts cisterciens*; Fleischer, A.: *Ziesterzienserabt und Skriptorium*.; T a b o r , D.: *Iluminacije*.

41 B a t t e l l i , Iulio: *Acta pontificum*. In: *Exempla scripturarum edita consilio et opera procuratorum bibliothecae et tabularii Vaticani*, fasc. III, apud Bibliothecam Vaticanam 1933; B r a c k m a n n , Albert: *Papsturkunden*. Berlin – Leipzig 1914; F o e r s t e r , Hans: *Urkundenlehre*. Bern 1951; P f l u g – H a r t u n g

forem⁴² hovořit o částečném přenesení několika kuriálních prvků do písma cisterciáckých písařů. Na individualizaci cisterciáckého duktus se rovněž podstatnou měrou podílela dekadentní forma lutyšské kaligrafie a v neposlední řadě i archaické atributy písma. Některé z výše popsaných znaků také korespondují s primárními prvky v této době již archaické diplomatické minuskuly, jež byla výchozím písmem papežských listin, ve 13. století již velmi ovlivněných gotickým stylem.

Všechny níže popsané znaky cisterciáckého duktus dokládám na osmi uvedených listinách:

A. 12. 5. 1270, Tišnov:⁴³ Opat ebrašský, ondřejovský, grūnhainský a velehradský urovnávají spor mezi tišnovským klášteřem a plebáňem ve Věmyslicích.

B. 19. 3. 1274, Rožmberk:⁴⁴ Bratři Jindřich a Vítek z Rožmberka potvrzují klášteřu patronátní právo na kostel v Raabu v Dolním Rakousku.

C. 11. 4. 1275:⁴⁵ Albert z Lachsendorfu prodává konventu Svatého kříže statky v Dornbachu a Pfaffstettenu.

D. 24. 12. 1286, Vídeň:⁴⁶ Albrecht, kníže rakouský, bere klášteř Heiligenkreuz pod ochranu a potvrzuje všechna jeho práva a svobody.

E. 20. 4. 1287:⁴⁷ Půta z Potenštejna, Oldřich z Třeběle, Soběhrd z Litic aj. pronášejí výrok ve sporu plaského klášteřa s bratry Lupoldem z Oplot a Bohuněm.

F. 22. 7. 1290:⁴⁸ Budivoj z Isenberku prodává plaskému klášteřu panství Ledce.

G. 22. 7. 1292, Želovice:⁴⁹ Kadold z Miroslavi ustupuje na žádost tety Dymudy a oslavanských sester Margarety a Anežky od sporu s oslavanským klášteřem o lán ve vesnici Miroslav.

v o n , Julius: *Specimina selecta chartarum pontificum Romanorum I-II*. Stuttgart 1885–1887.

42 Slavnostní formy písemnosti papežské kanceláře jsou zde myšleny slavnostní privilegia a litterae cum filo serico.

43 MZA Brno, E10 Cisterciácky Předklášteří u Tišnova, sg. Y II 5; CDB V/II, s. 212–213, č. 611.

44 Cisterciácké opatství Vyšší Brod, sg. 108/II; CDB V/II, s. 284–285, č. 656⁺; *Fontes rerum Austriacarum* (= FRA) 23, ed. Mathias Pangerl. Wien 1865, FRA XXIII, s. 25–26, č. 20.

45 Zisterzienserstift Heiligenkreuz, Urkunden, Sub dato; FRA XI/1, s. 195–196, č. 212.

46 Zisterzienserstift Heiligenkreuz, Urkunden, Sub dato; FRA XI/1, s. 252–254, č. 279.

47 NA Praha, AZK, i. č. 632; RBM II, s. 605, č. 1406.

48 NA Praha, AZK, i. č. 634; RBM II, s. 649, č. 1508.

49 MZA Brno, E9 Cisterciácky Brno, sg. P 49; RBM II, s. 683, č. 1585.

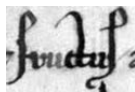
H. 1292:⁵⁰ Blud a Jindřich z Příbora obnovují darování patronátního práva kostela v Příboře a lesů v okolí velehradskému klášteru.

Knižní sloh se vyznačuje především uspořádaností písmového obrazu, který striktně dodržuje osnovu řádku a okraje listů. Leckdy jsou pak takové řádky vyznačeny inkoustem, jindy pouhými vpichy. V abecedě se tento knižní styl projevuje zkracováním zejména dolních dotažnicových délek, které vůbec nebo jen minimálně přesahují základní linku řádku. Nejmarkantněji se tento jev projevuje u liter „f“, viz listina **B**, ř. 2 „fratres“ , a dlouhého „s“.

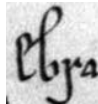
Papežská kancelář, jakožto nejdůležitější, nejprestižnější a zároveň nejvýkonnější instituce tehdejší doby inspirovala mnohé kanceláře či jednotlivé písarské individuality, nejinak tomu bylo i v případě písarů cisterciáckého řádu. Po důkladné kolaci papežských a cisterciáckých písemností lze říci, že cistercké osobnosti přejaly více či méně šest elementárních znaků: prodloužené horní dotažnicové délky, smyčky na koncích horních dotažnicových délek, osobitě „g“, v horizontální rovině protaženou horní část některých liter, všeobecné zkracovací znaménko v podobě jednoduché či dvojité smyčky a ve dvou případech i mostovité ztvárnění ligatury „st“.

Silně prodloužené horní dotažnicové délky jsou zachovány v listinách **D** a **F**. Oba písari se vyznačují vertikálně předimenzovanými horními dříky, viz **D**, ř. 1 „Austrie“ , **F**, ř. 4 „progenitoribus“ , právě tak charakteristickými pro kuriální minuskulu užívanou v papežské kanceláři.

Také ozdobné smyčky na koncích horních dotažnicových délek byly přeneseny ze slavnostních forem papežských písemností. Tento prvek plnil pouze estetickou funkci, nikoliv jako v případě funkčních smyček, jejichž primárním úkolem bylo vyhotovení litery jedním tahem. Takovým atributem také disponuje např. velehradská listina na obrázku **H**, ř. 4 „fructus“

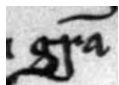
, či tišnovská ruka, **A**, ř. 1 „Ebra“

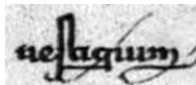
Typický tvar spodního bříska grafému „g“ rovněž náleží k charakteristickým rysům cisterciáckého duktu. Spodní bříska písmene „g“ tvoří horizontální tah vlevo ukončený obloučkem vpravo dolů. Z horizontálního tahu

⁵⁰ MZA Brno, E7 Cisterciáci Velehrad, sg. E 4; RBM II, s. 688–689, č. 1599; Jak již uvádí H a v e l, D.: *Listinné písmo*. s. 94, vznikla tato listina na „vyšším cisterciáckém fóru“, jejímž písarem byl člen cisterciáckého řádu, nikoliv však reprezentant velehradského skriptoria.

dále vystupuje diagonální tah směřující k hornímu bříšku, *A*, ř. 6 „gracia“

. V ukázce *E*, ř. 1 „vestigium“

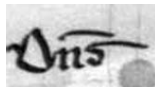

, si lze všimnout

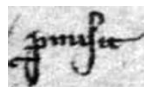
další vývojové etapy spodního bříška litery „g“, kdy je u této progresivnější formy vytvořena spojnice obloučku s vodorovným respektive diagonálním tahem, čímž bylo dosaženo tzv. dvojité smyčky. Tento element se do cisterciáckých listin dostal patrně z papežských písemností. Zde se s tímto tvarem setkáváme ještě v 70. letech 13. století. Během následujícího desetiletí, pravděpodobně pod tlakem gotického kurzívního písma, z papežské kanceláře definitivně vymizel. Počátky jeho užívání v cisterciáckém písmu spadají tedy před toto datum, snad již do 1. poloviny 13. století.

Do kaligrafického ductu se bezpochyby také řadí horizontální protažení vpravo koncových liter zejména koncového kulatého „s“, viz *C*, ř. 10

„dominus“

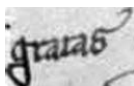
, a „t“, *E*, ř. 6 „promisit“

. Tento

horizontální tah primárně sloužil k vyplnění okraje řádku, aby nevznikala prázdná místa na jejich koncích. Písař se tímto pravděpodobně snažil o konsolidaci celkového písmového obrazu. Fakultativně lze tento jev spatřit u koncových liter nejen na okraji, ale i v jiném prostoru řádku, např. *D*, ř. 7

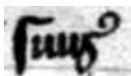
„gratas“

. Ovšem i zde sledoval autor jediný cíl, totiž vyplnění

celé šíře řádku. Jak je patrné z obrázku *D* ve slově „gratas“, velmi často se horizontální tah ohýbal, čímž byl vytvořen oblouček. U vyšebrodského

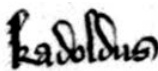
písaře, *B*, ř. 9 „suis“

, je možno sledovat silné stočení,

kterému jen velmi málo scházelo k uzavření, a tím k vytvoření smyčky. Dosti neobvykle se pak jeví protažení koncového kulatého „s“ u oslavanského,

viz *G*, ř. 2 „kadoldus“

případně plaského písaře, *F*, ř. 3

„incultus“

. Pro tyto individuality je typické vertikální protažení

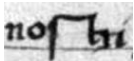
směrem dolů u horního obloučku koncového kulatého „s“. Tím byla vytvořena spojnice s linkou řádku. Plaský písař však neukončil tah na lince, ale pokračoval dále, zalomil jej a vedl pod napsané slovo. Podobné ztvárnění aplikoval rovněž na další grafémy vlastní abecedy, převážně pak na litery s dolní dotažnicovou délkou. Pomocí takto sjednocených horizontálních

tvary konsolidoval písmový obraz a zároveň dosáhl jedinečného kontrastu mezi horizontálními a vertikálními tahy. Oslavanský písař pak původní prohnutí směrem nahoru přenesl také na dlouhé „s“, **G**, ř. 1 „nisi“ .

Poslední dva prvky považují za nejcharakterističtější rysy papežských písemností. Jedná se o mostovité spojení liter „s“ a „t“ a zvláštní podobu všeobecného zkracovacího znaménka ve formě ozdobné smyčky. Již František Spurný⁵¹ poukazuje na původ tohoto atributu v císařských a papežských listinách a za iniciátora tohoto úzu v plaském skriptoriu na přelomu 12./13. století považuje notáře Rapotu. Stejně jako v papežských písemnostech můžeme i v diplomatickém materiálu cistercké proveniencí uvést dvě varianty všeobecného zkracovacího znaménka. První v podobě dvojité

smyčky se nachází na obrázku **E**, ř. 1 „nomine“ . Z plaského prostředí je možné rovněž doložit i druhý typ charakterizovaný jednoduchou

smyčkou, **F**, ř. 2 „nostram“ . Fakultativně se tato forma vyskytuje v ukázce **D**, ř. 1 „gratia“ .

S mostovitým ztvárněním ligatury „st“ se setkáme např. ve vyšebrodské listině **B**, ř. 7 „nostris“ .

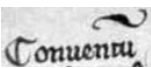
Papežská kancelář zanechala v cisterciáckém písmu velmi důležité stopy, ovšem nebyla jediným činitelem, který ovlivnil tento zvláštní styl. Podstatnou měrou k jeho utváření přispěl taktéž unikátní duktus, spíše tedy jeho dekadentní forma, lutyšské kaligrafie.⁵² Staré copovité přetrhávání protažených horních dotažnicových délek zde nahradily trnové výběžky či vyboulení. Velmi důsledně jej zachovává písař z Heiligenkreuzu, **D**, ř. 6

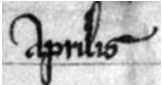
„cysterciensis“ či z kláštera Plasy, **E**, ř. 1 „presentem“ .

Jisté novum přinesly některé cisterciácké individuality, které dokonce toto vyboulení přenesly z vertikální do horizontální roviny. Fakultativně se tento rys vyskytuje na všeobecném zkracovacím znaménku, **D**, ř. 6

⁵¹ Spurný, František: *Skriptorium plaské*. Netištěná diplomová práce. Brno 1950, s. 24–26.

⁵² Stiennon, J.: *L'écriture*. passim.

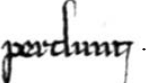
„conventum“ . Doložit jej lze i na horizontálním protažení horního obloučku koncového kulatého „s“ v listině **B**, ř. 13

„Aprilis“ .

Aby byl zkompletován výčet cisterciáckých atributů, nesmíme zapomenout na archaické minuskulní vzpřímené „d“, jež je na konci 13. století postupně vytlačováno unciálním, pro kurzívní ráz písma lépe vyhovujícím

„d“. U plaského písáře, **F**, ř. 1 „de“ , má tato reminiscence předešlého

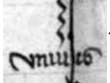
období ve vývoji latinského písma monopolní zastoupení. Sice ne v tak hojném počtu jako v předešlé ukázce, ale i u mnoha jiných cisterciáckých individualit se přinejmenším epizodicky tato modifikace „d“ také objevuje,

např. **G**, ř. 1 „perdunt“ .

Kaligrafický duktus cisterciáckého písma navíc podporuje zvláštní bleskovitě zvlhňený tvar zkracovacího znaménka „er“, který nejednou přechází i na zkratku pro „us“. Obě formy zachovává písář velehradské listiny

H, ř. 3 „litteras“ , ř. 5 „omnibus“ . Tento jev je zastoupen

i u tišnovské, **A**, ř. 11 „huius“ , či heiligenkreuzské ruky, **D**, ř. 1

„universis“ .

Z ukázek a z nich získaných znaků je tedy zřejmé, že se cisterciácké písmo pohybuje především v oblasti kaligrafického zpracování listin. Tento jev je dán skutečností, že tvůrci listin byli zároveň i písáři rukopisů, proto se v písmu diplomatického materiálu setkáváme s projevy písma knižního. Dle mého názoru se v listinném písmu cisterciáckého řádu projevuje jistá konzervativnost vůči přejímání nových zběžných prvků. Navíc se cisterciáčtí písáři snažili do všech svých písemností zakomponovat takové prvky, které by ještě více podpořily estetickou stránku písma. Inspiraci jim v tomto směru poskytl kancelář svatopetrského stolce, taktéž známá svým

konzervativním postojem⁵³ a dekorativním zpracováním písemností. V cisterciáckých textech se také objevují vlivy dekadentní lutyšské kaligrafie, která stejně jako právě cisterciácký duktus v gotickém písmu byla vyhraněným lokálním typem diplomatické minuskuly. Právě její atributy, na konci 13. století již považované za archaické, se do tohoto duktu promítly. Podle toho, co bylo výše řečeno, je zřejmé, že se cisterciácké písmo opírá o tři základní pilíře. O písmo papežské kanceláře, lutyšskou kaligrafii a zejména o knižní atributy, které jsou zvýrazněny estetickým cítěním jednotlivých individualit. Rysy, o kterých se domnívám, že vystihují vlastní podstatu cisterciáckého duktu, se však mohou nacházet i v listinách jiné provenience. Avšak právě kombinace všech těchto znaků společně s estetickým cítěním cisterciáckých písařů je unikátní. Ovšem ani cisterciácký řád nemohl věčně odolávat novému nastupujícímu trendu, tedy pronikání zběžnějšího duktu do listinného písma. S nárůstem písemností museli zcela jistě i z praktických důvodů přistoupit k užívání rychlejšího užitkového písma.

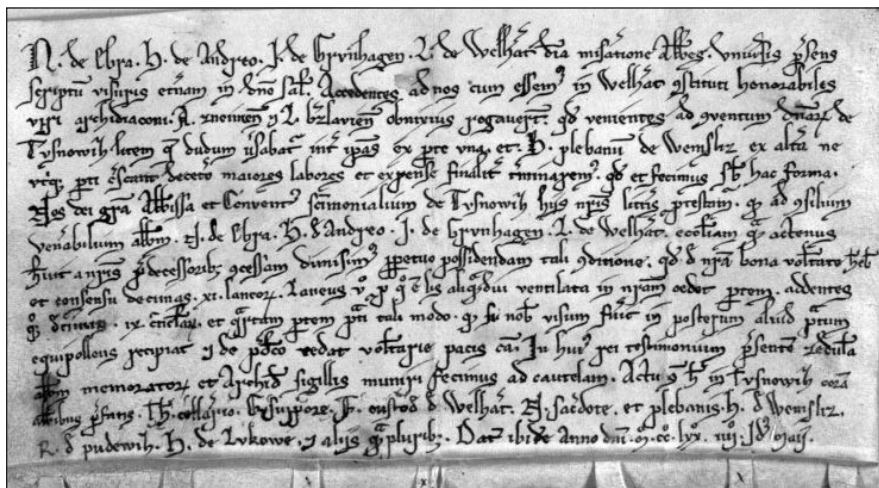
V neposlední řadě je třeba ještě říci, že cisterciácký duktus nikdy nebyl zamýšlen jako vyhraněný typ písma, se svými pravidly a úmyslem šířit se po Evropě. Šlo spíše o estetické vyjádření písařů cisterciáckého řádu, kteří ke svému projevu využili především archaických prvků, čímž vytvořili tento zvláštní, lehce umělecky zpracovávaný typ listinného písma.

ZISTERZIENSER DUKTUS IN DEN URKUNDEN AM ENDE DES 13. JAHRHUNDERTS

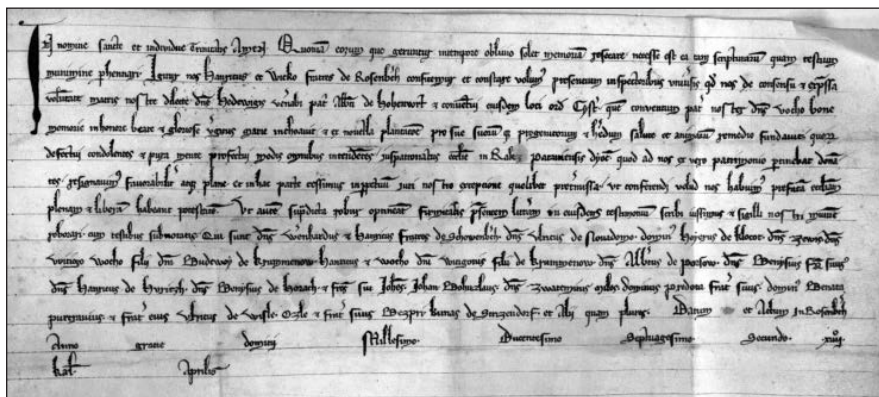
Der Beitrag beschäftigt sich mit der Frage des besonderen Stilschreibens der zisterziensen Individualitäten. Die Problematik des zisterziensen Duktus in den Urkunden ist ein unerforschtes Gebiet, im Gegensatz von den Buchschreiben, von denen wurde es schon in einigen Publikationen abgehandelt. Dieser besondere Stil hat über damalige Situation hinausgegangen, die hat in der Urkundenschrift geherrscht. Am Ende des 13. Jahrhunderts hat sich die Kursivschrift sehr stark durchgesetzt, die wurde gerade in der zisterziensen Skriptoria untergedrückt, um die ästhetisches Gefühl des zisterziensen Schreiber zu behauptet.

Wichtige Bestandteile der zisterziensen Duktus waren die Einschläge, die haben aus einigen verschiedenen Richtungen gestammt. Wesentliche Aufgabe bei der Formgebung des charakteristischen Stiles hat päpstliche Kanzlei gespielt, vor allem hier verwendete diplomatische Minuskel, danach auch leichte transformierte Form des luttischen Duktus, aber vornehmlich die Merkmale der Handschrift, die wurden mit dem ästhetischen Gefühl der Einzelindividualitäten. Schon an der Wende des 13. und 14. Jahrhunderts dieser konservativen Duktus ist vor progressiven gotischen diplomatischen Kursivschrift zurückgewichen.

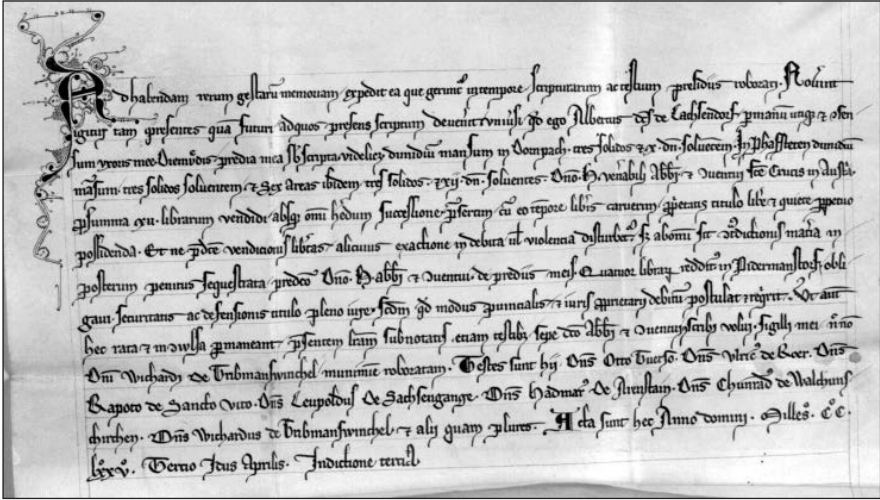
⁵³ O konzervativním postoji papežské kanceláře hovoří rovněž Húščava, Alexander: *Dejiny a vývoj nášho písma*. Bratislava 1951, s. 224.

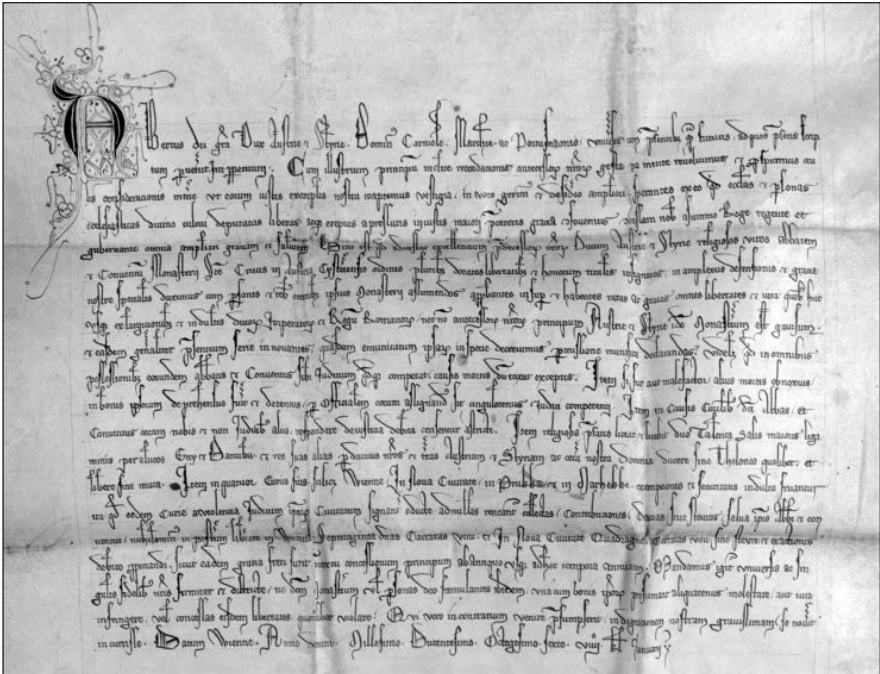
Obr. 1. MZA Brno, E 10 Cisterciáčky Předklášteří u Tišnova, sg. Y II 5. – A
© Moravský zemský archiv v Brně

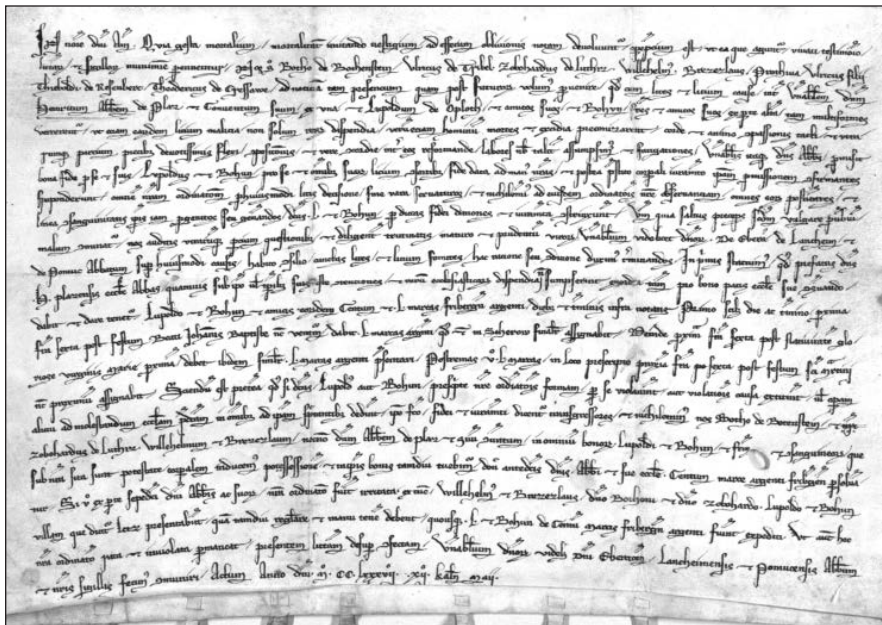
Obr. 2. Cisterciácké opatství Vyšší Brod, sg. 108/II. – B
© Cisterciácký klášter Vyšší Brod

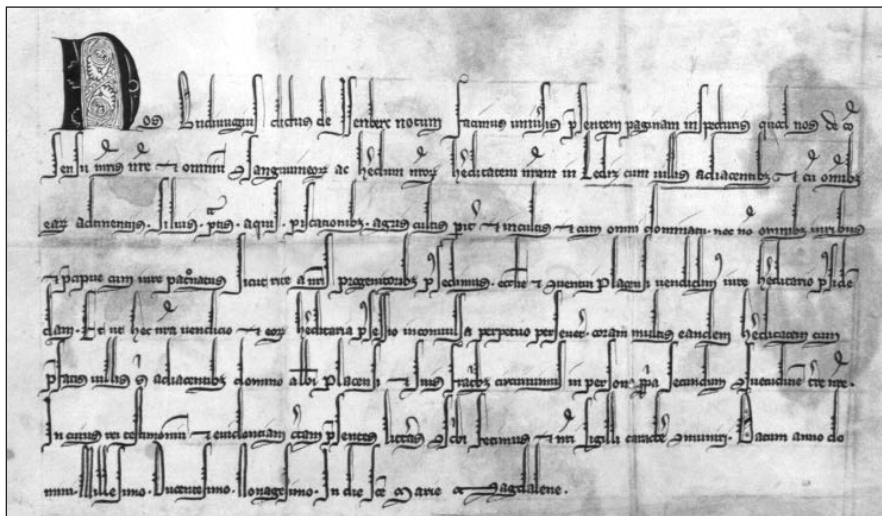
Obr. 3. Zisterzienserstift Heiligenkreuz, Urkunden, Sub dato. – C
© Stift Heiligenkreuz

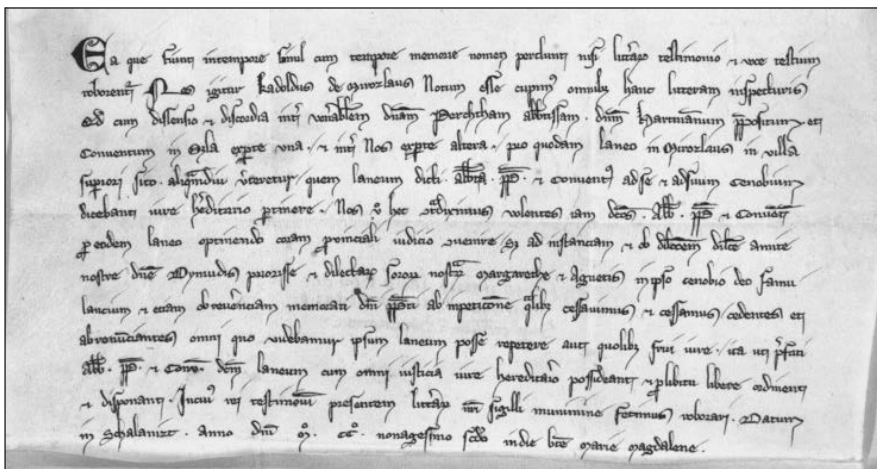
Obr. 4. Zisterzienserstift Heiligenkreuz, Urkunden, Sub dato. – D
© Stift Heiligenkreuz

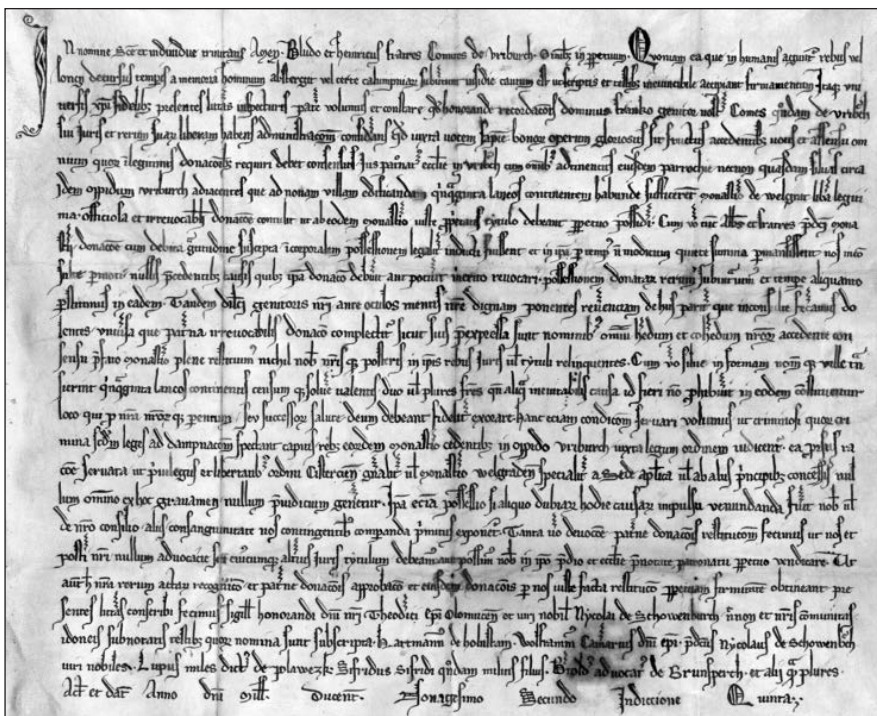
Obr. 5. NA Praha, AZK, i. č. 632. – E
 © Národní archiv Praha

Obr. 6. NA Praha, AZK, i. č. 634. – F
 © Národní archiv Praha

Obr. 7. MZA Brno, E9 Cisterciacký Brno, sg. P 49. – G
© Moravský zemský archiv v Brně

Obr. 8. MZA Brno, E7 Cisterciaci Velehrad, sg. E 4. – H
© Moravský zemský archiv v Brně

